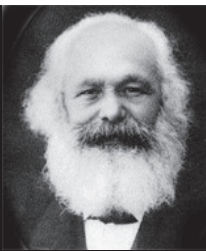

v edici

Marxismus pro mládež

vydala Socialistická organizace pracujících

Jak kapitalismus funguje?

Základy marxistické
ekonomie

Libor Bláha

Kapitalismus se v prvních zemích (Anglie, Holandsko) vyvíjel od 16. století. Jako všechny ekonomické a společenské systémy vzešel ze systému předchozího, feudalismu, aby jej postupně pohřbil.

Rozvoj kapitalismu byl umožněn rozvojem zemědělské technologie, kdy pro výrobu potravin bylo třeba méně práce než dříve. Proto se rozvíjela řemesla a obchod. Poddaní rolníci vyprodukovali přebytky, které nespotřebovali, a prodávali je řemeslníkům a obchodníkům, kterým se tak otevřela možnost specializovat se na určitou nezemědělskou výrobu. Se vzrůstajícím počtem řemeslníků si ti bohatší mohli dovolit zřizovat manufaktury, kde se pracovalo kolektivně, což opět zvýšilo produktivitu takové výroby. Začali si najímat námezdní dělníky.

Trh a obchod začal hrát stále větší roli, což obrovským způsobem urychlily zejména zámořské objevy a plavby.

Zboží

Za feudalismu byla každá výrobní jednotka – tedy prakticky feudální rodina – soběstačná a téměř vše, co potřebovala, si vyráběla sama. Tyto výrobky měly jen užitnou hodnotu pro toho, kdo si je vyrobil.

Rozvoj výroby byl doprovázen a následně podnítil specializaci ve výrobě. Každý vyrábí jeden nebo jen několik málo druhů výrobků a ty pak směňuje na trhu. Tyto výrobky přestávají být výrobky samy o sobě, ale stávají se zbožím.

Zboží je společenský vztah, realizace směny zboží může být jen skrze společnost, a to prostřednictvím trhu. Tím výrobek získává směnnou hodnotu. Ekonomický pojem „zboží“ se liší od běžného chápání tohoto slova, kdy je zbožím rozuměn každý prodávaný a kupovaný předmět, podstatné jsou společenské vztahy, za kterých se to děje. Například ve stalinistických státech nebyly výrobky prodávány v obchodech zbožím v tomto smyslu slova, protože se tak nedělo za podmínek zbožní výroby, kdy by ceny byly určovány volnou směnou na trhu, nýbrž byly centrálně určovány či regulovány.

Zboží je tedy, jak už bylo řečeno, společenský vztah, vztah mezi lidmi v rámci společnosti, tedy něco abstraktního. Daný výrobek, o kterém říkáme, že je zboží, je ve skutečnosti konkrétní formou zboží jakožto společenského vztahu. Mluvíme-li tedy o nějakém výrobku jako o zboží, dopouštíme se určité nepřesnosti, a hovoříme tak pro zjednodušení, při kterém je však třeba mít na mysli přesný význam toho, co pojem zboží znamená.

Kapitalismus je typickým tím, že zde převažuje výroba zboží. Velká většina výrobků nemá jen užitnou hodnotu, ale také směnnou hodnotu. Směnná hodnota vzniká, vyrábí-li se pro směnu a realizuje se teprve ve chvíli, kdy výrobek vržen na trh jako zboží, kdy je výrobek prodán/koupen na trhu jako zboží. Výrobky, které jsou spotřebovány výrobcem samotným a nejsou určeny ke směně, tudíž nemají směnnou hodnotu, ale pouze hodnotu užitnou – nejsou proto zbožím. Rozsah společenské dělby práce, jaký známe v kapitalismu, ve svém důsledku znamená,

na nižší. Nemusí být vždy, v každém jednotlivém případě hospodářského cyklu, protože kapitalistická ekonomika je složitým systémem, v němž působí velké množství vzájemně propojených faktorů, které nejsou předmětem této publikace. Nicméně obecně, v delším časovém období to platí. Hovoří se proto o historické tendenci míry zisku klesat.

Podstatou této tendence je totiž růst organického složení kapitálu, vyplývající z nutnosti revolucionizace výroby, která je – jak jsme si už řekli dříve – pro kapitalistu příkazem základního zákona zbožní výroby – zákona hodnoty.

Tedy nejenže klesá míra zisku během jednoho hospodářského cyklu, což vede k nutnosti spuštění mechanismu hospodářské krize, ale v důsledku historické tendence míry zisku klesat, se historicky vzato obnovuje míra zisku na začátku hospodářského cyklu na nižší úrovni než v předchozích cyklech.

Z této tendence tedy vyplývá i celková tendence vývoje kapitalismu, kdy cyklické krize mají tendenci být stále hlubší a delší a oživení stále kratší a mělčí.

Tomu se samozřejmě třída kapitalistů snaží čelit, ovšem žádné vnější opatření nemůže dlouhodobě zabránit růstu organického složení kapitálu. Krize kapitalistické ekonomiky jsou nejen nevyhnuté, ale samotný historický vývoj kapitalismu vede ze sobě vlastní logiky fungování k válkám a dalším katastrofám a konec konců i k revolučním vlnám, zachvacujícím celé země, kontinenty či celý svět.

Závěr

Základními znaky kapitalismu jsou soukromé vlastnictví výrobních prostředků a anarchie ve výrobě, vyplývající z toho, že jednotliví kapitalisté jsou ve vzájemné konkurenci v rámci zevšeobecněné zbožní výroby.

Kapitalistickou výrobu nepohání uspokojování lidských potřeb, ale „výroba“ zisku. Kapitalistický zisk vzniká skrze vykořisťování námezdní práce – práce je zdrojem veškeré hodnoty zboží. Dělník je nucen prodávat svou pracovní sílu, aby přežil, ale svojí prací plodí sobě nepřátelskou sílu – kapitál. Čím více svých sil vrhá do výroby, tím více je ovládán.

Konkurence nutí kapitalistu vyrábět zboží co nejnižší hodnoty, nutí jej zvyšovat použití strojů (konstantního kapitálu) na úkor „živé práce“ dělníka. Tím dochází ke snižování míry zisku. Míra zisku se periodicky snižuje na úroveň, kdy už se nevyplácí kapitalistovi udržovat danou výrobu, výrobu uzavírá či přesouvá do nových ziskovějších odvětví, čímž dochází k porušení poměrů mezi výrobou spotřebního zboží a výrobou výrobních prostředků, stejně jako k podspotřebě, a hospodářství země se ocitá v krizi.

Růst organického složení kapitálu – rostoucí podíl konstantního kapitálu a klesající podíl variabilního kapitálu – je každá další krize hlubší a oživení mělčí.

To, co je pro kapitalistickou ekonomiku „ozdravnou kúrou“ – krize a neposlední řadě války – představuje hlad, chudobu, katastrofu pro miliony lidí, zejména

je zde míra zisku vyšší.

Ovšem stejnou myšlenku jako uhlobaron má také vlastník železáren, v jehož odvětví je nízká míra zisku, tak proč by do něj investoval. Důsledkem nižší míru zisku je to, že pro stejný zisk musí vynaložit více investic nebo se stejnou investicí dosáhne nižšího zisku. Proto raději stejně jako uhlobaron přesune svůj volný peněžní kapitál do toho odvětví, kde je míra zisku nejvyšší, tedy například do internetových firem.

Kapitalisté nekoordinovaně vrhají svůj peněžní kapitál právě přednostně do nejziskovějších oblastí ekonomiky. Tím ovšem dříve či později vzniknou výrobní kapacity, které převyšují možnosti odbytu – někdy i několikanásobně. Ceny daných výrobků se propadají pod jejich hodnotu, výrobní kapacity nejsou využity, podniky nemohou financovat úvěry a krachují.

Masové propouštění či snižování podlamuje odbyt spotřebního zboží a tím se roztáčí kolo krize. Část kapitalistů nemůže prodat svoje zboží, ať už dělníkům nebo kapitalistům, krachují, tím ztrácí odbyt jejich dodavatelé a rozpoutává se vlna krachů, odstávek výroby a masového propouštění, která se šíří od odvětví k odvětví, od země k zemi.

Nastává kapitalistická hospodářská krize v důsledku disproporce mezi různými výrobami a podspotřebou, kdy zboží nemůže najít koupěschopného spotřebitele.

Kapitalistická krize má pro kapitalistickou ekonomiku do jisté míry ozdravený charakter: znamená fakticky ničení přebytečných výrobních kapacit, snížení dělnických mezd v důsledku masové nezaměstnanosti, zkrachovalé továrny jsou ke koupi za babku či uvolňují místo novým odvětvím, dělníci se nechají najímat za nižší mzdy – kolo výroby zisků se opět roztáčí, krize končí a nastává další období hospodářského růstu. Začíná nový hospodářský cyklus.

Tato možnost hospodářské krize je vlastní systému samotnému. Je důsledkem kapitalistické anarchie ve výrobě.

Nutnost kapitalistické krize

Kapitalistická krize je ovšem nejen možná, ale také nutná. Co nutí kapitalisty hledat nová odvětví pro své investice? Co je nutí snižovat mzdy a tím podlamovat poptávku? Musí to být přeci něco ještě zásadnějšího pro kapitalistický výrobní způsob než je anarchie ve výrobě.

A není to nic jiného než tendence míry zisku klesat. To, co by jinak bylo pro kapitalistu možností, jak zvýšit svou míru zisku, je pro něj v důsledku tendence míry zisku klesat životní nutností.

Kapitalistická krize má proto zákonitý charakter a proto výše popsaný cyklus se v kapitalistické ekonomice neustále opakuje. Existuje zde však ještě další zákonitost.

Na začátku každého hospodářského cyklu se míra zisku oproti období hospodářské recese do jisté míry obnovuje, avšak nikoliv už na své předchozí úrovni, ale zpravidla

že své potřeby můžeme uspokojit z naprosté většiny pouze nákupem výrobků na trhu, neboli nákupem zboží. I když si je kupujeme pro jejich užitnou hodnotu, jeví se nám ve své směnné hodnotě, představované cenou v penězích.

Výroba pro vlastní spotřebu je jen okrajová. V kapitalistické průmyslové výrobě (ale i ve službách) je výrobek (stejně jako poskytnutí služby) výsledkem práce mnoha lidí v každé fázi výroby, výsledkem společenské práce.

Zboží má tedy dvojí povahu: obsahuje v sobě jak užitnou hodnotu – kvality a vlastnosti, které někomu přinášejí skutečný či domnělý užitek; tak hodnotu směnnou, která se odráží v ceně výrobku na trhu, a představuje poměr směny s jinými výrobky, obvykle prostřednictvím peněz.

Například užitnou hodnotou baterky je to, že si s ní někdo může ve tmě posvítit. Užitnou hodnotu má ovšem i zboží jinak zcela neužitečné, pokud se najde někdo, kdo se domnívá, že pro něj užitečné je, zahrnuje tedy i domnělý, nejen skutečný, užitek.

Směnná hodnota je v podstatě vyjádřena cenou v penězích nebo v ekvivalentu jiného zboží.

Jak vzniká hodnota?

Liberální ekonomové říkají, že cenu (hodnotu zboží vyjádřenou penězi) určuje poměr nabídky a poptávky, že kapitalismus funguje skvěle, protože nabídka a poptávka se vyrovnávají a tím se udržuje rovnováha na trhu.

Známý Klausův graf byl jednoduchý – na jedné ose je nabídka, na druhé poptávka a bod, kde se protnou křivky, je hodnota výrobku.

Jistě, když je nějakého zboží nedostatek jeho cena roste, když je ho nadbytek, cena klesá. Například když si lidé nemohou dovolit kupovat auta, protože mají nízké mzdy, klesá cena aut. Když se urodí málo brambor, tak je cena brambor vyšší než rok před tím, kdy byla velká úroda. To je jasné každému.

Ovšem to vysvětluje kolísání ceny, nikoliv to, kolem jaké hodnoty tato cena kolísá.

Ve skutečnosti se totiž Klausovy křivky neprotnou, vždy je větší buď poptávka nebo nabídka, protože výroba jednotlivých výrobců, ani spotřeba jednotlivých spotřebitelů není nijak koordinována. Jakmile téměř dochází k rovnováze mezi nabídkou a poptávkou, je tato rovnováha okamžitě opět narušena – například tím, že jeden či druhý výrobce otevře novou výrobu a uvede na trh tisíce kusů nových aut navíc, nebo si před Vánoci hodně lidí auto koupí a další tři měsíce se nákupy sníží.

Marx i jeho předchůdci odvíjeli směnnou hodnotu od průměrného společenského množství pracovní doby vložené do výrobku. Tzn. že zboží, na jehož výrobu bylo zapotřebí celkem tisíc hodin práce, má stejnou hodnotu jako sto výrobků, v nichž je vloženo deset hodin práce.

V praxi je to vidět například na tom, jak se třeba za posledních 10 let snížily ceny elektroniky, přestože jde o stále propracovanější a komplikovanější výrobky, poskytující daleko větší užitek, tedy s vyšší užitnou hodnotou. Díky vylepšováním technologie výroby je totiž třeba méně pracovní doby, méně lidské práce, pro jejich výrobu než před deseti lety. Proto může jejich cena klesat, aniž by to přímo zasáhlo zisky.

Každý si asi řekne, že přece takové zlato nebo jiné přírodní zdroje mají hodnotu samy o sobě. Ve skutečnosti se jejich hodnota odvíjí od práce vložené do jejich nalezení, vytěžení a přepravy, i když je třeba takový pozemek s výskytem diamantů zabrán zdarma. Nebo jde o vzácné zdroje a jejich cena na trhu díky převaze stále poptávky nad nabídkou převyšuje jejich hodnotu.

Zdrojem hodnoty je tedy lidská práce.

Zákon hodnoty

Technologie a produktivita práce se mění a je u každého výrobce jiná. Proto se mluví o průměrné společensky nutné práci. Dnes například jedna automobilka vyrábí za den na jednoho zaměstnance 36 aut, zatímco jiná vyrábí 42 aut stejného typu a srovnatelné kvality. Přesto se ceny obou typů aut na trhu srovnávají pod tíhou konkurenčního tlaku. Takto právě působí v praxi zákon hodnoty a takto „koordinuje“ kapitalistickou výrobu.

Zákon hodnoty říká, že hodnota výrobku je rovna průměrné společensky nutné pracovní době v něm zpředmětněné, do něj vložené.

Cena v praxi nejenže neodráží množství práce vložené do výroby v tom daném podniku, ale nemusí být nutně shodná ani s průměrnou společensky nutnou prací vloženou do daného typu výrobku. Působí zde dva hlavní faktory: za prvé různost technologií, organizace a intenzita práce a různost výrobních postupů jednotlivých výrobců; za druhé kolísání poměru nabídky a poptávky.

Prodávají-li dva výrobci výrobek za cenu odpovídající jeho hodnotě, mohou mít velmi různý zisk. Výrobce, produkující výrobek s menším množstvím práce, tak prodává svůj výrobek s menšími náklady, jakoby nad jeho individuální hodnotu a realizuje tak větší než průměrný zisk. Naopak ten, kdo je nucen například kvůli své technologické zaostalosti do stejného výrobku vložit větší množství práce, prodává výrobek s většími náklady, jakoby pod jeho individuální hodnotu, a realizuje podprůměrný zisk.

Ten první může snížit ceny, aby získal výhodu při prodeji a tím i větší podíl na trhu. Chce zvýšit svůj zisk prostřednictvím zvýšení prodeje, přestože z každého jednotlivého výrobku má menší zisk. Druhý přichází o odbyt, konkurence ho nutí snížit ceny a tím ještě více snížit svůj už tak podprůměrný zisk. Tento konkurenční tlak nemusí unést, pak krachuje a jeho odbytiště převezme konkurence.

Živnostník, který vyráběl boty na verpánku, byl takto zadupán obuvnickými továrnami; drobní rolníci byli převálcováni velkým agrobyznysem a podobných

Míru zisku může obnovit buď zmenšením konstantního kapitálu, například zlevněním surovin, nebo zvýšením míry vykořisťování – zvýšením intenzity práce, snížením objemu mezd nebo prodloužením pracovní doby. Všechny tyto faktory však mají své meze.

Reprodukce kapitálu

Samozřejmě, aby mohlo docházet k obratu kapitálu, musí být kapitalista schopen svůj zbožní kapitál přeměnit v peněžní. Tedy musí prodat své zboží. Komu ho ale může prodat?

Může ho prodat jen dělníkům nebo kapitalistům. Celou věc obratu kapitálu komplikuje ještě fakt, že některé zboží může kapitalista prodat jen jinému kapitalistovi.

Část kapitalistů vyrábí zboží určené k pouhé spotřebě – nutné životní prostředky, které nakupují dělníci i kapitalisté (například potraviny či oděvy), nebo luxusní zboží (například jachty), které mohou až na výjimky kupovat jen kapitalisté. Dělníci ovšem mohou nakoupit pouze tolik, na kolik jim vystačí jejich mzda, tedy jen za tolik, kolik vydali všichni kapitalisté dohromady na variabilní kapitál (tedy na mzdy dělníků). Kapitalisté – pokud mají zachovat rozsah výroby – mohou zase nakoupit spotřební zboží jen za tolik, kolik činí jejich celková nadhodnota, protože musí při každém obratu kapitálu nahradit původní konstantní (spotřebované suroviny, opotřebenosti strojů a budov, apod.) i variabilní kapitál (zaplatit dělníkům mzdu na další období).

Část kapitalistů ale vyrábí zboží, které může sloužit jen jako výrobní prostředky jiných kapitalistů. Mohou ho tedy koupit pouze buď opět jiní kapitalisté vyrábějící výrobní prostředky nebo kapitalisté vyrábějící spotřební zboží.

To znamená, že aby se systém nezadrhl a všichni prodali své zboží, musí být mezi výrobou spotřebního zboží a výrobou výrobních prostředků určitý poměr. Nejen to, spotřeba musí odpovídat výrobě. Pokud se spotřebovává méně, než kolik se vyrobí, opět kapitalista nemůže prodat své zboží a nemůže tak realizovat všechnu vytvořenou nadhodnotu a jí odpovídající zisk. V tom spočívá možnost kapitalistické krize.

Kapitalistická krize

Kapitalismus je však typický tím, že výroba a spotřeba nejsou nijak koordinovány. Vládne takzvaná kapitalistická anarchie ve výrobě. Navíc, jak už jsme si řekli, cílem kapitalistické výroby je tvorba zisku, nikoliv uspokojování lidských potřeb. Kapitalistovi je jedno zda vyrábí auta nebo mýdlo, lidově řečeno, kapitalista ve skutečnosti vyrábí peníze.

Jednotlivé kapitalistické firmy proto vrhají své investice do nejziskovějších sektorů hospodářství bez ohledu na druhé. Samotná rozdílná míra zisku je v různých odvětvích podnětem k přesouvání kapitálu z oblasti do oblasti. Uhlobaron bez mrknutí oka investuje všechnu svou nadhodnotu do internetových firem, pokud

prací“.

Výše bylo popsáno, jak kapitalista, aby obstál v konkurenci zavádí produktivnější technologie, nutí tím ostatní kapitalisty vyrábějící příslušný výrobek, aby buď zkrachovali anebo také zavedli tuto novou produktivnější technologii. Řekli jsme si, že se tímto procesem sníží hodnota daného výrobku, jelikož se zmenší průměrné množství společensky nutné práce potřebné k jeho výrobě.

Kapitalista, který jako první zavedl tuto novou technologii ve výrobě se dostává do výhody oproti svým konkurentům. Může nasadit nižší cenu a přitom mít stále výrazně nadprůměrný zisk. Naopak zisk jeho konkurentů se snižuje a dostává pod průměr s tím, jak jsou nuceni snižovat cenu výrobku, přestože do něj vkládají staré množství práce. Takový kapitalista nejenže po dobu než také ostatní zavedou tuto technologii má výhodu vyššího zisku z jednoho výrobku, ale zároveň je schopen prodat výrobků víc, převzít odbyť zkrachovalých konkurentů, jeho zisk se zvyšuje.

Po čase tato první výhoda pomine a opět má pouze průměrný zisk z jednoho výrobku s tím, jak byla daná technologie všeobecně zavedena. Ovšem výhoda většího odbytu zůstává, kapitalista je spokojen.

Tato revoluce ve výrobě je ale obvykle prováděna nákupem nových prací šetřících strojů, dochází tedy k růstu konstantního kapitálu na úkor variabilního kapitálu, respektive vzroste konstantní kapitál, kdežto variabilní kapitál (vynaložený na mzdy dělníků) zůstává stejný. Ovšem i v případě, že se odbyť zvýšil natolik, že je třeba zvýšit i variabilní kapitál, neboli najmout více dělníků a vydat tak více na jejich mzdy, růst konstantního kapitálu je zpravidla rychlejší než růst variabilního kapitálu. Nové lepší stroje vyžadují méně dělníků pro jejich obsluhu.

Tím se ovšem mění organické složení kapitálu ve prospěch konstantního kapitálu na úkor variabilního kapitálu. A jelikož se zisk odvozuje z nadhodnoty, poměr zisku k celkové investici se zmenšuje, klesá míra zisku.

Kapitalista zavádějící novou technologii vlastně nutí svým konkurenčním tlakem ostatní kapitalisty, aby také snížili svojí individuální míru zisku. Snižuje se tak ziskovost celého odvětví, které vyrábí daný výrobek. Celospolečenská míra zisku klesá. Konstantní kapitál má tak tendenci růst rychleji než variabilní kapitál. Míra zisku má tedy tendenci klesat.

Kapitalista zvýšil svůj zisk, ovšem zároveň podlamuje ziskovost kapitalistického systému jako takového v daném odvětví. Jednotlivý kapitál tak působí proti celospolečenskému kapitálu.

Tato tendence se neprojevuje přímočaře a jednoduše, ale je to tendence historická. Navíc se v každém odvětví neprojevuje stejně, nová odvětví například obvykle vykazují vyšší míru zisku než stará. V určitém bodě pro kapitalistu přestává být výhodné udržovat výrobu, neboť potřebný rozsah investic v dané výrobě pro dosažení stejného zisku přesáhl přijatelnou úroveň. Pak se snaží přesunout svůj kapitál do jiných výrobních odvětví.

příkladů je dlouhá řada.

Aby takový výrobce zabránil krachu a zajistil si odbyť je nucen neustále musí snižovat množství práce vložené do výroby daného výrobku. To může udělat pouze zvýšením produktivity práce, zapojením prací šetřících strojů a zařízení. Je tak investovat do nových technologií, aby snížil hodnotu svých výrobků. Tím se neustále mění výrobní postupy, zavádějí se stále nové stroje a dochází tak k neustálým převratům ve výrobě. Revolucionizace výroby se pro kapitalistu stává příkazem.

Tedy není to racionální úvaha, ale neúprosný zákon hodnoty, vyplývající z povahy zbožní výroby samotné, co si vynucuje opouštění starých technologií a výroby a všeobecné zavádění nových výrobních postupů, prací šetřících strojů a zařízení. Kapitalista v konkurenci s ostatními kapitalisty je nucen snižovat co nejvíce nejen cenu, ale také množství práce vložené do svých výrobků, protože je pro něj dlouhodobě smrtelné prodávat své výrobky za cenu pod „jeho hodnotou“.

Zatímco za feudalismu mohl určitý výrobní postup fungovat po staletí, za kapitalismu jsou výrobci nuceni neustále „šetřit“ živou prací dělníků, zavádět produktivnější stroje a technologie.

Ovšem snížením množství práce vložené do svého konkrétního výrobku snižuje také průměrné množství společensky nutné práce pro výrobu daného výrobku. Tím tedy snižuje též skutečnou hodnotu daného výrobku na trhu a to nejen pro sebe, ale pro všechny výrobce.

Navíc svým konkurenčním tlakem nutí také ostatní výrobce snížit množství práce vložené do výroby daného výrobku, což opět snižuje průměrné množství společensky nutné práce pro výrobu jeho výrobku a tím jeho hodnotu. Výrobce, který nezavede tuto změnu v technologii, krachuje, všichni ostatní postupně tuto novou technologii zavedou a hodnota výrobku se do dalšího převratu ve výrobě ustálí na nové – nižší – úrovni. A celý tento kolotoč se znovu opakuje. Hodnota zboží má tak vlivem revolucionizace výroby má tendenci klesat.

Podmínky kapitalistické výroby: výrobní prostředky a práce

Kapitalistická výroba je možná jen za určitých podmínek, kterých už jsme se dotkli v úvodu. K výrobě jsou potřeba výrobní síly - výrobní prostředky a pracovní síla.

V zárodcích kapitalistické výroby byl vlastník výrobních prostředků zároveň tím, kdo na těchto výrobních prostředcích pracoval. S růstem svého bohatství si ale začal najímat pracovní síly – dělníky.

Nejprve ale musela být tato pracovní síla k dispozici – dělník musel být „svobodný“ ve dvou ohledech. Musel mít možnost „svobodně“ se nechat najmout k práci a musel být „svobodný“ od vlastnictví výrobních prostředků. Tedy musel být zbaven feudálního nevolnictví, ale zároveň nesměl vlastnit výrobní prostředky. Potom, aby si zajistil prostředky k životu, musel prodávat svou pracovní sílu,

jelikož neměl žádné výrobní prostředky, aby realizoval svou práci.

Kapitalistická výroba tedy stojí na podmínce, že na jedné straně je zde monopol vlastnictví výrobních prostředků v rukou kapitalistů a na straně druhé jsou dělníci nuceni prodávat svou pracovní sílu, protože jedině tak si mohou zajistit svou obživu.

Kapitalista je vlastně zosobněním kapitálu a dělník zosobněním námezdní práce a jako takoví vystupují proti sobě ve výrobě a společnosti.

Práce

Už bylo řečeno, že dělník prodává svou pracovní sílu, prodává jí na trhu práce, tedy i pracovní síla je v tomto smyslu zbožím. Má tudíž užžitnou hodnotu i směnnou hodnotu.

Užitná hodnota pracovní síly je zřejmá. Je to její schopnost s použitím výrobních prostředků produkovat výrobky nebo služby, které se stávají zbožím, jakmile jsou uvedeny na trh. Tyto výrobky však nejsou jeho vlastnictvím, ale vlastnictvím kapitalisty, který si najal jeho pracovní sílu. Jaká je směnná hodnota pracovní síly?

Jako u jiného zboží je to množství společensky nutné práce k výrobě pracovní síly. Je tedy rovna práci potřebné ke kvalifikaci, regeneraci pracovní síly a k zplození další generace dělníků.

Cena pracovní síly, neboli mzda, je vyjádřena penězi. Tato cena kolísá v důsledku měněního se poměru mezi nabídkou a poptávkou, a stejně jako u zboží kolem její hodnoty – odrážející průměrné společensky nutné množství práce potřebné k „výrobě“ pracovní síly. Co to znamená?

Znamená to, že hodnota dělníkovy pracovní síly se odvíjí od množství společensky nutné práce potřebné na jeho kvalifikaci, aby mohl vykonávat danou práci, od jeho životních prostředků, aby si mohl odpočinout, najíst a vyspat, aby druhý den opět mohl odvést práci pro kapitalistu, a od životních prostředků nutných k obživě jeho rodiny. Tato hodnota se právě ve mzdě odráží.

Co zajišťuje, že mzda je právě takováto? Je to opět nabídka a poptávka. Nezaměstnanost zajišťuje stlačení mzdy na životní minimum dělníka. Samozřejmě při větší poptávce po určité profesi, než je nabídka, může mzda vzrůst nad hodnotu pracovní síly.

Toto minimum je dáno historicky, jak se vyvinulo, hospodářskou úrovní země, tradicí v tom kterém odvětví ekonomiky. Nemusí to ale znamenat jen takové množství peněz, které zajistí, aby neumřel hladem, ale množství vyšší. Co je tím míněno? Například pokud dělník obsluhuje při své práci složité elektronické zařízení, musí mít jistou kulturní úroveň, aby vůbec mohl danou práci zvládnout a jeho pracovní síla měla pro kapitalistu potřebnou užžitnou hodnotu. Kdyby například ve svém běžném životě neznal třeba televizi nebo telefon, těžko by zvládl obsluhu složitého stroje.

než byla hodnota původního konstantního a variabilního kapitálu, o hodnotu přidanou výrobku nadprací dělníka (prací nad tu, která nahrazuje dělníkovu mzdu) – o nadhodnotu.

Prodejem zboží tedy kapitalista nahrazuje konstantní a variabilní část kapitálu a k tomu ještě realizuje nadhodnotu.

Tato nadhodnota může být spotřebována kapitalistou, tedy přeměnit se na důchod, nebo může být použita k rozšíření výroby, tedy přeměnit se v součást konstantního nebo variabilního kapitálu při dalším obratu kapitálu.

Je-li část nadhodnoty opět vrhána do výroby, přeměňována ve výrobní kapitál, pak dochází k akumulaci kapitálu. (resp. pokud je část nadhodnoty shromažďována ve formě potenciálního peněžního kapitálu k takovému použití).

Tedy například je-li vlastník úklidové firmy zároveň oním štamgastem a celou realizovanou nadhodnotu převede do svého spotřebního fondu a ony peníze propije, pak při dalším obratu kapitálu svůj kapitál pouze reprodukuje. Ovšem pokud si část z této nadhodnoty vždy uloží, může po určitém počtu obrátů kapitálu například najmout dalšího zaměstnance a zavést práci na směny nebo třeba ještě navíc zakoupit další vysavač, čímž navýší svůj kapitál, zvýší absolutní velikost nadhodnoty z každého obratu kapitálu a dochází tak k akumulaci kapitálu. Například po šesti měsících, kdy měl dva zaměstnance a jeden vysavač, zakoupí další vysavač a najme další dva zaměstnance.

Takto dělníci svojí prací vytváří bohatství kapitalisty. Námezdní práce tak ze své podstaty plodí kapitál, zvyšuje společenskou váhu kapitálu na úkor námezdní práce, zvyšuje moc třídy kapitalistů nad třídou dělníků - vytváří tak sobě samé nepřátelskou sílu. Proto se také hovoří o námezdní práci jakožto o odcizené práci, která je tak materiálním základem společenského odcizení jako takového.

Tento proces akumulace kapitálu tedy vede k rostoucí moci a bohatství kapitalistů na úkor dělníků (i dalších tříd společnosti). Byl to také tento proces, který konec konců zajistil triumf kapitalismu nad feudalismem a jeho celosvětové rozšíření.

Míra zisku

Jak už bylo řečeno, motivem kapitalistické výroby není uspokojování lidských potřeb, ale tvorba zisku. Kapitalista zahajuje výrobu jen za té podmínky, že mu tato může přinést zisk. Proto je významným pojmem pro pochopení tendencí kapitalismu tzv. míra zisku. Tou se míní poměr nadhodnoty k investovanému kapitálu.

Jak už bylo řečeno, investovaný kapitál má dvě složky – konstantní a variabilní kapitál, ovšem jen variabilní kapitál (pracovní síla) má schopnost vytvářet nadhodnotu, tedy být vykořisťována a vést k zisku.

Zároveň ale konkurence nutí jednotlivé výrobce vyrábět zboží s co nejnižší hodnotou, s co nejnižším množstvím práce vložené do daného výrobku. Proto musí zavádět stále komplikovanější stroje a zařízení a zároveň šetřit „živou

neproduktivní. Když kapitalista zaměstná zahradníka, jež mu upravuje jeho zahradu, platí ho ze svého důchodu, je to jeho osobní spotřeba a tuto službu nijak dále neprodává, jedná se o neproduktivní práci.

Když si ale na tutéž práci najme zahradnickou firmu druhého kapitalisty, platí za celou odvedenou práci. Zahradnický dělník je placen z kapitálu zahradnického kapitalisty, odvádí práci, jež nahrazuje jeho mzdu a k tomu ještě nadhodnotu. Je to tedy produktivní práce. Tvoří hodnotu, vytváří kapitál. Produktivní práce je tedy v kapitalismu pouze ta práce, která plodí nadhodnotu.

Užitečné věci se tedy nevyrobějí, pokud neunesou zisk. Například za situace nedostatku bytů a velkého počtu bezdomovců a v malých bytech se tisínicích rodin, nezačnou stavební firmy stavět byty jen proto, aby uspokojily základní lidské potřeby, ale jediné pokud ve výstavě bytů vidí možnost tvorby zisku.

Mnozí, a dokonce i mnozí, kdo se označují za marxisty, se nám snaží namluvit, že produktivní je pouze práce v průmyslové výrobě a navíc jen taková, jejímž výsledkem je konkrétní materiální produkt, na který si můžeme hezky sáhnout.

To je naprostý omyl. Stejně produktivní může být práce ve službách, ve vědě a výzkumu, v kultuře, či v umění, protože i taková práce může vytvářet nadhodnotu. Jakákoliv práce, která vytváří nadhodnotu, a tím produkuje kapitál, je prací produktivní.

Celospolečenský obrat kapitálu

V ekonomice tedy dochází ke směně kapitálu. Kapitalista má na počátku peněžní kapitál, za ten nakoupí výrobní kapitál a výrobou vzniká zbožní kapitál, který je opět prodejem směněn za peněžní kapitál.

Například kapitalista vyrábějící pekařské pece smění svůj zbožní kapitál (pekařskou pec) za peněžní kapitál kapitalisty v pekařství, který pec používá ve výrobě (k pečení), pec se stává výrobním kapitálem pekařského kapitalisty. Ten vyrobí rohlíky a ty se stanou jeho zbožním kapitálem. Smění je s dělníky, co nakoupí rohlíky, za peníze. Tedy smění svůj zbožní kapitál za důchod dělníků. V jeho rukou se však ty peníze stávají opět peněžním kapitálem, tedy přesněji řečeno ta část těchto peněz, kterou nepoužívá ke své osobní spotřebě, ale vrhá znovu do výroby – tedy zálohuje je na mzdy dělníků nebo za ně nakupuje výrobní prostředky.

Z hlediska hodnoty musí tedy kapitalista zakoupit stroje, suroviny, energie, atd. tedy výrobky od jiných kapitalistů – to se nazývá konstantním kapitálem, neboť ve výrobním procesu pouze spotřebovávají svojí hodnotu a v tomto poměru ji přenášejí na finální výrobek. Dále musí nakoupit pracovní sílu, která je pro kapitalistu variabilním kapitálem (z hlediska dělníka zbožím), jelikož přidává k hodnotě surovin a opotřebení strojů vedle své vlastní hodnoty ještě nadhodnotu.

Kapitalista tedy musí pořídit konstantní kapitál (podmínky výroby) a variabilní kapitál (pracovní sílu), aby vyprodukoval zboží. To má však vyšší hodnotu

Ovšem opět nejsou to tyto úvahy, které vedou kapitalisty k placení právě takové mzdy. Kapitalista se snaží platit co nejnižší mzdu, třeba i nižší než je toto životní minimum. Naopak dělník se snaží udržet si, obnovit si toto životní minimum či zvýšit historicky vzniklé životní minimum.

Dělá to především prostřednictvím kolektivní akce – pomocí odborové organizace. Zde také dělník získává základní třídní uvědomění a jsou to právě protichůdné zájmy kapitalisty a dělníka v otázce mzdy, co vede k ekonomickému třídnímu boji. Třídní boj je tak nutným a samozřejmým projevem samotné ekonomické podstaty kapitalismu.

Pracovní síla má však oproti jiným zbožím jednu zvláštnost. Má totiž schopnost vytvářet větší hodnotu než je v ní samotné obsaženo. Pracovní síla dělníka vydá více práce, než kolik práce je třeba vydat na to, aby byl dělník schopen pracovat. Proto má také pochopení námezdní práce zásadní význam pro pochopení fungování kapitalistického systému jako takového.

Zisk a vykořisťování

Oficiální ekonomie uznává existenci zisku a má řadu vysvětlení pro jeho původ. Od „teorií“, že zisk pochází z prodeje zboží nad jeho hodnotu, po tvrzení, že zisk je odměnou za riziko.

To druhé ovšem není žádné vysvětlení, neříká, kde, jak a proč zisk vzniká. Je to jen jedna varianta ideologického ospravedlnění zisku, postrádá však jakékoliv vysvětlení, kde se bere hodnota, která tento zisk tvoří.

To první by zase znamenalo vzájemné okrádání všech kapitalistů navzájem, které opět nevytváří hodnotu. Takové vzájemné okrádání se – a samozřejmě kapitalisté o něco takového usilují neustále – by znamenalo, že ve společenském měřítku byl zisk nulový, jelikož zisk jednoho by byl ztrátou druhého. To ovšem vůbec neodpovídá realitě.

Toto vysvětlení vzniklo ve skutečnosti z toho, jak sám kapitalista vidí tvorbu ceny, aniž by měl sebemenší znalost ekonomie, tedy z pohledu toho, jak se technicky stanovuje cena zboží, když se posílá na trh. Je to pohled účetního, nikoliv ekonoma. Vysvětluje pouze to, že kapitalista k ceně výrobku přidá nějakou částku nad své náklady. Nevysvětluje ale, proč je kapitalista nucen zvolit právě takovou cenu, proč někdo si „přihodí“ k nákladům více, někdo méně, nebo proč i přesto, že cenu nemůže zvolit libovolně, je schopen mít zisk.

Zboží se totiž prodává, opomineme-li výchyly v důsledku kolísání poptávky a nabídky, za cenu odvozenou z jeho hodnoty. Hodnota materiálu, energie či příslušného opotřebení strojů, budov, atd. se na konečný výrobek pouze přenáší, nedodává výrobku další hodnotu. Naopak další hodnotu mu dodává práce dělníka. Zisk pak pochází z této hodnoty dodané výrobku prací dělníka. Hodnota, která případně kapitalistovi představuje tu část práce dělníka, za kterou kapitalista nemusel zaplatit žádnou protihodnotu – tedy tu hodnotu, kterou dělník vytvořil

nad hodnotu, která nahradila hodnotu jeho pracovní síly.

Hodnota zboží rozbíjí se na dvě složky, ve skutečnosti na dvě práce: na „mrtvou práci“, která již byla předtím vložena do podmínek výroby (do surovin, energií, strojů, budov, atd.), a na „živou práci“, která přidala hodnotu k hodnotě všech výše zmíněných vstupů do výroby. „Mrtvou práci“ už kapitalista jednou zaplatil tím, že nakoupil suroviny, stroje, energii, atd. Takže z jejich hodnoty si nemůže nic přisvojit. Klíčem k problému je „živá práce“.

Jak už bylo řečeno výše, pracovní síla produkuje novou hodnotu. Kapitalista kupuje pracovní sílu, platí za ní dělníkovi mzdu. Ale tato pracovní síla nejenže nahradí hodnotu, kterou musel kapitalista vydat v podobě mzdy, ale vytvoří ještě další hodnotu – takzvanou nadhodnotu. A z této nadhodnoty vzniká zisk.

Dělník tedy není placen za svou práci jako takovou, nýbrž prodává svou pracovní sílu. Je pak na kapitalistovi, aby tuto pracovní sílu donutil působit tak, aby vytvořila více hodnoty než sama spotřebuje, a tento rozdíl – nadhodnotu – si přisvojit. To se děje automaticky právě proto, že výrobek či služba, které jsou výsledkem práce dělníka, jsou vlastnictvím kapitalisty, který si najal jeho pracovní sílu za mzdu.

Znamená to tedy, že dělník pracuje dejme tomu 8 hodin denně. Z toho například 4 hodiny práce odpovídají náhradě jeho mzdy a druhé 4 hodiny jeho práce představují nadhodnotu, která připadne kapitalistovi.

Nadhodnota tak nakonec není nic jiného než nezaplacená práce dělníka. Tento proces odnímání nadhodnoty se nazývá vykořisťování. Není tedy vykořisťován, jak se to dnes v běžné mluvě chápe, jen dělník, který za velké množství práce dostává nízkou mzdu, ale třeba i velmi dobře placený programátor zaměstnaný třeba u Microsoftu. Ve vykořisťování spočívá celé tajemství tvorby zisku. Bez pochopení vykořisťování nelze porozumět fungování ekonomického systému, jehož hnacím motorem není nic jiného než honba za ziskem.

Kapitál

Tak se dostáváme k pojmu kapitál. Kapitalistický výrobní způsob je totiž založen na oběhu a reprodukci kapitálu. Většina lidí si pod kapitálem představí buď nějakou finanční sumu či nějaký předmět. Ve skutečnosti je kapitál – podobně jako zboží – určitým společenským vztahem a peníze, zboží či výrobní prostředky jsou jen určité formy, kterých kapitál nabývá. Zbožní výroba je nutnou podmínkou existence kapitálu. Jedině ve společnosti založené na zbožní výrobě existuje společenský vztah – vztah mezi lidmi – zvaný kapitál. A stejně jako zboží nabývá konkrétní formy v podobě výrobku či služby uváděné na trh, tak i kapitál nabývá výše zmíněných forem – formy peněz (peněžní kapitál), formy výrobních prostředků (výrobní kapitál) nebo formy konkrétního zboží (zbožní kapitál).

Takže například peníze mnou, ale nemusí být kapitálem. Když hospodský štamgast prohlásí, že mu došel kapitál, všichni pochopíme, že tím má na mysli, že již propil všechny svoje peníze. Ovšem dopouští se vážné ekonomické nepřesnosti.

Ne všechny peníze jsou ale kapitál. Některé peníze jsou určeny pro spotřebu, pak nejsou kapitál, ale důchod (spotřební fond), ať už v rukou kapitalisty či dělníka. Tedy pouze ty peníze, které se investují do výroby za účelem tvorby nadhodnoty jsou peněžním kapitálem.

Štamgast hodnotu konzumací nápojů netvoří, nýbrž spotřebovává. Došel mu tedy jeho důchod, jeho spotřební fond, nikoliv kapitál, ať už jde o štamgasta kapitalistu či štamgasta dělníka.

Podobně je to s výrobním kapitálem. Ten zahrnuje suroviny, stroje a zařízení a další podmínky nutné pro výrobu. Kapitálem jsou ale jen tehdy, jsou-li využity k výrobě zboží a tím pádem k realizaci nadhodnoty. Koupí-li se někdo vysavač a vysává s ním doma, nejedná se o výrobní kapitál, jelikož netvoří novou hodnotu, nýbrž hodnotu vysavače spotřebovává s tím, jak ho opotřebovává. Koupí-li si ovšem ten samý vysavač a založí si úklidovou firmu a jeho zaměstnanci pomocí tohoto vysavače poskytují vysávání jako službu, pak se spotřebovaná hodnota vysavače přenáší do hodnoty této služby, navíc práce vykonaná při tomto vysávání vytváří novou hodnotu, která se odráží v ceně této služby. V druhém případě je vysavač výrobním kapitálem.

Tento jednoduchý příklad ukazuje to, že kapitálem nejsou věci jako takové (ani peníze jako takové), ale společenský vztah, a věci (stejně jako peníze) pak mohou představovat formu, které kapitál nabývá.

Suroviny, působení strojů a zařízení spolu s pracovní silou se přeměňují v pracovním procesu ve výrobky. Ty se pak prodávají na trhu jako zboží. Jsou tedy zbožním kapitálem kapitalistického výrobce. Ale opět, pokud si kapitalista najme dělníky, nakoupí suroviny a stroje, aby vyrobili výrobek nebo provedli službu, kterou následně neprodává, ale sám spotřebovává, pak nejde o zbožní kapitál, ale výrobu o výrobku, které mají pouze užitnou hodnotu a nemají směnnou hodnotu. A to i přestože k jejich výrobě byla použita námezdní práce.

Peníze či jiné bohatství tak mohou představovat formu pokladu, důchodu nebo kapitálu, podle toho, zda jsou shromažďovány, neproduktivně spotřebovávány či vrhány do dalšího kola zbožní výroby.

Produktivní a neproduktivní práce

Odtud také plyne rozdíl mezi produktivní a neproduktivní prací. Samozřejmě obecně lze říci, že každá práce je produktivní, pokud vytváří vědomě pro člověka užitečné věci. Vytváření užitných hodnot je produktivní prací v širokém slova smyslu.

Z hlediska kapitalistického výrobního způsobu, založeného na zbožní výrobě, na výrobě pro zisk, je však produktivní pouze ta práce, která se směřuje za kapitál, naopak práce, jež se směřuje za důchod je neproduktivní prací. Jak tomu rozumět?

Jedna a ta samá práce za různých podmínek může být produktivní nebo

pracujících. Zatímco tedy kapitalismus mohutně rozvinul výrobní síly, sám ze své podstaty je ničí a celý systém má tendenci ke stagnaci a krizi.

Soukromé vlastnictví výrobních prostředků se stává brzdou dalšího rozvoje hospodářství a lidské kultury jako takové. Soukromá vlastnická forma se dostává do stále křiklavějšího rozporu se společenským charakterem výroby samotné. Tento protiklad se s vývojem kapitalismu vyostřuje a může jej odstranit pouze sociální revoluce, která vloží řízení výroby do rukou pracujících prostřednictvím demokratického plánování hospodářství založeného na uspokojování lidských potřeb – uvede tak v soulad společenskou výrobu s vlastnickou formou zavedením společenského vlastnictví výrobních prostředků.

Druhou alternativou vývoje je, že kapitalismus přinese katastrofu v podobě války či ekologické katastrofy, zničí lidskou kulturu jako takovou. Jak říkala německá revolucionářka Rosa Luxemburgová, stojí před námi jen dvě možnosti – socialismus nebo barbarství. Buď bude historická mise kapitalismu bude ukončena, když výrobu pro zisk nahradí výroba pro uspokojování lidských potřeb, nebo bude ukončena historická mise lidstva.

Socialistická organizace pracujících
– česká sekce Ligy za 5. internacionálu

sop@centrum.cz
<http://sop-lrki.webpark.cz>

- 2005 -